

La configuració d'un districte industrial a la baixa edat mitjana. Les viles draperes de la Vall d'Albaida, l'Alcoià i el Comtat*

The origin of an industrial district during the Later Middle Ages. Woolen towns in the regions of la Vall d'Albaida, l'Alcoià and el Comtat

per Antoni Llibrer Escrig

Universitat de València

RESUM:

Aquest article analitza la formació durant la baixa edat mitjana d'un espai draper a les comarques valencianes de la Vall d'Albaida, l'Alcoià i el Comtat. En un conjunt de viles de grandària mitjana (Ontinyent, Bocairent, Alcoi, Cocentaina) s'hi va produir una especialització productiva en el sector de la llana basada en la multiplicació de petites unitats de producció. Expliquem com s'hi va anar produint aquesta concentració tèxtil, des d'una producció local inicial fins a una manufactura per al mercat supracomarcal. Ens apropem als artesans i a les seues empreses, tot diferenciant el grau d'especialització, les inversions, la xarxa d'infraestructures i la seua gestió. Tot plegat ens deixa veure la importància del capital industrial en la consolidació d'aquestes comunitats draperes, d'un col·lectiu d'artesans emprenedors que tendeix a controlar l'abastiment de matèries primeres, la gestió d'infraestructures i fins i tot el mateix mercat dels draps.

PARAULES CLAU:

Indústria tèxtil, especialització drapera, artesanat, mercat regional, País Valencià.

ABSTRACT:

This article studies the origin of woolen industry in the regions of la Vall d'Albaida, l'Alcoià and el Comtat, during the Later Middle Ages in the Kingdom of Valencia. In some small towns (Ontinyent, Bocairent, Alcoi, Cocentaina) there was a textile specialization based on the multiplication of artisans and small workshops. We explain how this industry was born, from local production to sales in regional markets of southern Valencia. We study directly the artisans, their enterprises, their businesses, their investments, and their specialization. With all this we can see the role of industrial capital in these artisan towns: the role of enterprising artisans (the *paraires*) who control the purchase of raw materials, the infrastructure management and the sale of woolen cloth in regional markets.

KEY WORDS:

Textile industry, wool specialization, artisans, regional market, kingdom of Valencia.

* Aquest treball s'inclou dins el projecte d'investigació «Identities urbanas Corona de Aragón-Italia: redes económicas, estructuras institucionales, funciones políticas (siglos XIV- XV)», ref. HAR2011-28861, finançat pel Ministeri de Ciència i Innovació (2012-2014), i dirigit pel professor Paulino Iradiel.

Si un encuriosit viatger hagués recorregut durant les darreres dècades del segle xv el curs mitjà dels rius Clariana i Molinar, s'hauria sorprès força per veure aquests corrents, més aviat menuts i d'irregular cabal, farcits de batans, d'aquells estranys aparells de maces que es feien servir per enfeltrar els draps. Potser allò que més li hauria impressionat hauria estat, de segur, el soroll rítmic i agut que per tot arreu feien les maces en colpejar els draps mullats una vegada darrere una altra. I és que una petita passejada per la vora d'aquests rius al seu pas per viles com ara Ontinyent, Bocairent, Alcoi o Cocentaina, dibuixava un paisatge que ben bé hui encara ens cridaria l'atenció, un paisatge que havia alterat força l'espai natural de les ribes i havia donat lloc a una acció antròpica determinant per aprofitar de forma intensiva l'energia dels cursos d'aigua: pràcticament quaranta molins drapers –junt amb els quaranta-quatre de fariners– havien estat construïts en pocs quilòmetres entre les viles esmentades, una concentració de maquinària industrial que no tenia parangó amb cap altra zona del País Valencià ni de cap altre espai de la Corona d'Aragó.

Però, per què aquest nucli de molins drapers? Qui s'havia encarregat de l'ample despesa per enllestir aquesta infraestructura industrial? Qui gestionava i controlava els aparells? I, sobretot, què significava aquesta sorprenent concentració? Per a què? La multiplicació de batans era sens dubte la projecció sobre el territori de les activitats i els interessos dels artesans, i així esdevingué un dels factors –i no poc important, com veurem– que explica la creació i consolidació d'una gran àrea industrial manufacturera localitzada en aquestes comarques del sud valencià, allò que hui coneixem com la tríada industrial de la Vall d'Albaida - Alcoià - Comtat.¹ No obstant això, no és la nostra intenció trobar uns suposats antecedents de la concentració fabril que s'hi produïx durant els segles XIX-XX, pel fet que el desenvolupament manufacturer que s'hi va generar als darrers segles medievals no donarà lloc a una línia evolutiva contínua, sinó que el procés està cridat a fer-se amb costants interrupcions, discontinuïtats i canvis al llarg de tot el període modern i contemporani.

1. Aquest espai supracomarcal és hui conegut pel seu desenvolupament industrial contemporani dins el sistema de fàbrica. La historiografia se n'ha ocupat en funció de descobrir i analitzar els paràmetres d'aquesta industrialització. Fins i tot, aquesta visió des de la realitat contemporània ha alterat sovint l'apreciació de la situació manufacturera dels darrers segles medievals, tot distorsionant el paper d'un suposat sistema gremial (que no hi apareixerà sinó a la segona meitat del segle XVI), i fent caure, a més a més, sobre la vila d'Alcoi tot el pes d'aquest desenvolupament inicial, posant la capital de l'Alcoià com a nucli rector i director de tot aquest districte manufacturer baixmedieval. Vegeu, per exemple, R. ARACIL i M. GARCÍA BONAFÉ, *Industrialització al País Valencià. El cas d'Alcoi*, València, Eliseu Climent, 1974. I més recentment, J. PIQUERAS, «La indústria tèxtil», *Geografia de les comarques valencianes*, València, 1995, vol. I, 209. L'anàlisi de la documentació dels segles XIV i XV ens duu per altres camins, com intentarem d'indicar tot seguit. Afortunadament, hui, nous treballs encaren des d'una altra pauta l'anàlisi de la realitat dels darrers temps medievals i moderns: vegeu Ll. TORRÓ, «Sobre la proto-industrialització. Reflexions a partir d'un cas local: Alcoi (segles XVI- XIX)», *Afers* 19, 1994, 659-680; i també, *La Reial Fàbrica de Draps d'Alcoi. Ordenances gremials (segles XVI-XVIII)*, Alcoi, 1996. Amb relació al procés general d'industrialització valenciana, tema encara polèmic a casa nostra, vegeu les recents aportacions d'A. FURIÓ, «Història i ideologia. Nosaltres els valencians i el debat sobre la industrialització al País Valencià», *Afers* 72, 2012, 17-64.

El que pretenem amb aquest treball, i que hem desenvolupat també en altres investigacions prèvies,² és apropar-nos a les causes d'aquesta concentració manufacturera inicial a aquestes petites ciutats de l'interior valencià, a la seua estructura productiva, a les seues formes d'organització del treball i al seu nivell d'especialització atenent als tipus d'empresa artesanal i al seu contacte amb el mercat, perquè no oblidem que un dels punts claus és descobrir l'ampli mercat de consum que està a l'arrel d'aquesta indústria medieval. Només així, en un intent d'analitzar tots els paràmetres anteriors, podrem arribar a conèixer quina va ser la capacitat d'adaptació d'aquestes comunitats artesanals, d'aquestes autèntiques viles draperes, al sistema fabril posterior.³

2. Vegeu J. A. LLIBRER, *Los orígenes de la industria de la lana en la Baja Edad Media*, València, Generalitat, 2007; J. A. LLIBRER, «La indústria tèxtil contestana al segle XV. Històries d'artesans i exercici prosogràfic», *Alberri* 18, 2008, 9-49; J. A. LLIBRER, *Industria textil y crecimiento regional: la Vall d'Albaida y el Comtat en el siglo XV*, tesi doctoral, 2 vol., Universitat de València, 2010.

3. L'anàlisi de la indústria tèxtil medieval ha començat a prendre en compte des de fa només unes poques dècades aquestes viles o petites ciutats, allunyades de les grans metròpolis del concert internacional. El nostre treball s'insereix dins aquesta tendència. Efectivament, la historiografia econòmica ja s'està de reconèixer el paper multiplicador d'aquests centres menors per a l'economia de moltes regions europees. Fins fa no gaire temps les activitats artesanals d'aquestes viles no gaudien de l'atenció dels historiadors –més enllà del cronisme local reivindicatiu–, i quan hi apareixien se'ls assignava el qualificatiu, sovint amb fortes connotacions despectives, d'«indústries rurals dependents», sense possibilitats de desenvolupar un rol de foment i creixement econòmic regional. No obstant això, nombrosos treballs a tot arreu han demostrat la funció cabdal d'aquests centres com a motors de l'economia de les regions interiors tot generant efectes multiplicadors al si d'aquestes àrees que abans consideràvem marginals. Vegeu J. P. POUSSOU i Ph. LOUPÈS (ed.), *Les petites villes du Moyen Âge à nos jours*, París, CNRS, 1987; a mitjan dècada de 1990, Marc Boone, Peter Stabel o fins i tot abans Herman van der Wee i Peter Chorley, parlaven dels «impulsos creadors» de les *villes secondaires* en el desenvolupament de la nova draperia i del conjunt d'aquestes emprenedores regions nord-europees i del seu procés d'urbanització. Vegeu P. STABEL, «Décadence ou survie? Economies urbaines et industries textiles dans les petites villes drapières de la Flandre orientale (14e-16e s.)», M. BOONE i W. PREVENIER (ed.), *La draperie ancienne des Pays-Bas: débouchés et stratégies de survie (14e-16e siècles)*, Brussel·les, Garant, 1993, 63-82; i dins el mateix col·loqui, M. BOONE, «L'industrie textile à Gand au bas moyen âge ou les résurrections successives d'une activité réputée moribunde», 15-61. Però també en d'altres contextos cal destacar les investigacions de S. R. EPSTEIN, *Libertad y crecimiento. El desarrollo de los estados y de los mercados en Europa, 1300-1750*, València, PUV, 2009 (orig. 2000); vegeu alhora el conjunt d'estudis inclosos al núm. 14 de la revista *Studi di Storia medioevale e di diplomatica*, publicada l'any 1993; M. ARNOUX, M. BOTTIN i J. BOTTIN, «Autour de Rouen et Paris: modalités d'intégration d'un espace drapier (XIII-XVI siècles)», *Revue d'histoire moderne et contemporaine* 48, 2001, 162-191; i «Les acteurs d'un processus industriel. Drapiers et ouvriers de la draperie entre Rouen et Paris (XIV-XVI siècle)», M. ARNOUX i P. MONNET (dir.), *Le technicien dans la cité en Europe occidentale. 1250-1650*, Roma, École Française de Rome, 2004, 347-386. No hi ha dubte que tots aquests treballs ens obliguem a replantejar el concepte d'allò què és urbà, basat i centrat massa sovint en criteris exclusivament demogràfics i estrictaments quantitius, sense tenir en compte l'estructura econòmica i sociolaboral, i també ens obliguen a tenir en compte la influència d'aquestes viles manufactureres en els processos d'urbanització de les àrees on s'insereixen,

Els inicis d'una producció per al mercat comarcal: un sector en transformació

Una lliura de filassa de lli i una altra lliura de filassa d'estopa... eren dues de les obligacions que el senyor de l'alqueria d'Uxola, prop d'Alcoi, manava anualment als seus vasalls, les famílies de musulmans que hi residien. El conjunt dels capítols és signat entre Jaume Loret, veí d'Alcoi i propietari de l'alqueria, i Çaata Puçolet, el 24 de gener de 1448, per un temps de sis anys.⁴ Unes dècades després, el març de 1477, quan Llop Ximénez d'Urrea, senyor de l'alqueria de Benilloba, llogaret proper a Cocentaina, redacta també capítols per a l'assentament de famílies musulmanes, estableix l'obligació als «dits moros de donar la terça part del lli que colliran, lo qual han de donar amerat i, a més a més, són tenguts fer filar per cascuna casa poblada que hi haja dona, dos lliures de filaça, ço és, una lliura de lli e altra d'estopa».⁵ Tot i la seua tardana cronologia, tots dos exemples esdevenen magnífics testimonis per plantejar l'anàlisi de les arrels de la indústria tèxtil dins l'àrea de les comarques del sud, alhora que ens parlen de la necessària convivència dels dos models diferents de producció que intentarem explicar. Efectivament els exemples d'Uxola i Benilloba ens permeten de traslladar-nos al tèxtil domèstic, a la producció domèstica original que, amb la conjunció de tota una sèrie de paràmetres va donar lloc a una producció de caire més professionalitzat –i amb aquest terme que sembla tan anacrònic fem referència a l'augment de la producció i de la qualitat dels teixits mitjançant processos altament tècnics– i de mercats externs. Els dos exemples de les esmentades alqueries islàmiques ens permeten altres conclusions que més endavant enllestirem: per una banda, l'interès per part del poder feudal de mantindre i impulsar, en benefici propi, és clar, aquestes activitats domèstiques que ja suposaven importants ingressos; per altra banda, no només el reconeixement de la mà d'obra femenina, fins i tot d'un cert control del seu treball, de la seua producció, en un intent –i aquest és un altre punt clau– d'abastir els artesans professionals que treballaven a la ciutat i demandaven fibra filada.

I és que, des de ben prompte, l'activitat tèxtil va estar integrada en el conjunt de tasques quotidianes de les famílies camperoles. Entre els treballs de la terra i els ramaders es podien intercalar, sense gaires dificultats, les operacions bàsiques per al tractament de les fibres: l'abastiment o l'esquilada, la neteja, la filatura; la presència a la comunitat pagesa d'un teixidor o un paraire, permetia enllestir el drap que de nou la dona a casa podia tallar i cosir. El cicle productiu era senzill i, sobretot, tancat. Tenia com a destinació la mateixa comunitat, la mateixa família de llauradors. El

com ja ho plantejava H. VAN DER WEE, «Industrial dynamics and the process of urbanization and de-urbanization in the Low Countries from the late middle ages to the eighteenth century. A synthesis», H. VAN DER WEE (ed.), *The rise and decline of urban industries in Italy and in the Low Countries (late middle ages-early modern times)*, Leuden University Press, 1988, 307-382.

4. Arxiu Municipal d'Alcoi (endavant AMC), M-43, Protocol de Pere Martí.

5. Arxiu de Protocols del Patriarca de València (APPV), 27.371, Protocol de Joan del Mas (1477-III-28), citat a D. IGUAL, G. NAVARRO i J. A. LLIBRER, «Materias primas y manufacturas textiles en las aljamas rurales valencianas de la Baja Edad Media», *VI Simposio Internacional de Mudéjarismo*, Teruel, Instituto de Estudios Turolenses, 1994, 311-327.

nivell de qualitat de les peces era lògicament baix pel fet que evitava el mercat i era dut a terme per mà d'obra d'escassa especialització, exceptuant-ne el tissatge. Al capdavall, producció i consum, o millor dit, productors i consumidors es confonien.

En aquest sentit, si hi ha alguna cosa que defineix l'artesà, aquesta és precisament la saviesa tècnica, més enllà fins i tot de l'autonomia del seu treball o la propietat dels mitjans de producció. Amb aquesta experiència tècnica, uns pocs artesans, alguns teixidors, uns paraires o fins i tot algun tintorer satisfien les necessitats comunals. Aquesta era la funció bàsica que desenvolupaven els primers artesans localitzats, en dates molts primerenques, a mitjan segle XIII, a les encara petites viles d'Alcoi, Cocentaina o Ontinyent: Maria *la costurera* (1277) de Cocentaina, o Roderic d'Ardèvol, tintorer (1290), que pren en arrendament l'única tintoreria de Cocentaina; l'onomàstica és sovint la que ens deixa veure aquest petit sector artesanal primerenc, per exemple, amb Domingo Ivàñez Teixidor, d'Alcoi, o Sanç i Berenguer Teixidor (1275), de Cocentaina.⁶ És evident que aquests pocs artesans semiespecialitzats serien els agents necessaris per abastir la demanda local de draps i, fins i tot la seua organització laboral seria semblant a la desenvolupada per d'altres sectors manufacturers com són els del cuir, la fusta o els metalls, sectors vinculats a l'assentament i el creixement de les comunitats camperoles. El nombre limitat d'aquests artesans del tèxtil obligava fins i tot a recórrer a alguns intermediaris per completar la demanda d'aquestes viles en creixement dècades després de la conquesta; hi van aparèixer així els primers *drapers*, agents mercantívols que distribuïen draps des de ciutats com ara Xàtiva o València cap a aquestes contrades del sud valencià. La seua presència i els seus negocis es poden resseguir als llibres de la Cort del Justícia d'aquestes viles. Entre els anys 1269 i 1294, l'activitat d'aquests mercaders de draps va en augment constant a les nostres viles: només l'any 1294 a Cocentaina s'hi documenten fins a un centenar de transaccions draperes, i fins i tot, al principi de la centúria següent, aquests drapers locals comencen a eixamplar el seu mercat cap a comunitats veïnes de l'àrea com ara Castalla, Onil, Biar, Xixona, Ibi o fins i tot Alacant, fet que suposa ja l'inici de l'articulació d'aquests mercats del sud valencià.⁷

Així, cap les primeres dècades del tres-cents, sembla que comencen a detectar-se canvis en aquest sector del tèxtil: per una banda ha aparegut a aquestes viles un col·lectiu de drapers amb especialització i estratègia clara de negocis; no es tractava de tenders o botiguers esporàdics, sinó d'operadors que havien optat per desenvolupar incipients empreses de compravenda de teixits, fins i tot amb la inversió en allò que serien els primers obradors de draperia i en companyies de curta volada per a produir i vendre draps.⁸ No hi ha dubte que tota aquesta activitat en

6. Sobre aquestes primeres referències artesanals, C. FERRAGUD, *El naixement d'una vila rural valenciana. Cocentaina, 1245-1304*, València, PUV, 2003, esp. 197-207; i J. TORRÓ, *La formació d'un espai feudal. Alcoi de 1245 a 1305*, València, Centre d'Estudis d'Història Local, 1992, esp. 177-180.

7. Vegeu les dades a FERRAGUD, *El naixement d'una vila...*, 186-205, i TORRÓ, *La formació...*, 177-179.

8. Per exemple, el 1323, Palau, un draper de Cocentaina, i Bernat Martorell, draper de València, formen una societat per a produir i vendre draps, i disposen de dos obradors, citat per

ascens obeïa a un evident creixement demogràfic de les comunitats en aquesta conjuntura de consolidació comunal, amb una forta migració cap a les comarques del sud. Però més enllà d'aquesta situació, tot plegat ens permet albirar ja que la manufactura tèxtil llanera començava a aportar noves formes d'organització i distribució que no s'hi observaven a d'altres sectors artesanals que restaven encara dins un senzill model de limitat treball casolà, como els ja esmentats de la fusta, el cuir o la ferreria. El medi adequat per al creixement d'aquesta manufactura estava ja en part estructurat amb un petit grup de drapers amb important volum de negoci, alguns obradors, alguna tintoreria, uns teixidors i un important sector de treball domèstic –femení essencialment– que duïa a terme les operacions més bàsiques, però també necessàries, del tractament inicial de la llana i la filatura.

Però moltes d'aquestes característiques s'hi podien trobar a una gran quantitat de viles valencianes, cal que ens preguntem, per tant, quines causes permeteren en aquests indrets de les comarques del sud l'aparició de les grans comunitats draperes posteriors; quin conjunt de factors hi va contribuir a aquest canvi d'escala productiva. Al medi adequat ja descrit només es podia concretar la consolidació del sector especialitzat si es combinava, d'una banda, amb factors com són la disponibilitat comarcal de les matèries primeres bàsiques –llana i oli essencialment, de gran producció a la nostra àrea–; de l'altra, amb les possibilitats d'explotació dels recursos hídrics per a la instal·lació d'infraestructures com ara batans i tintories; però també van ser fonamentals les característiques d'una determinada estructura agrària, basada en la petita explotació camperola i en un règim de tinença de la terra, l'emfiteusi, que permetia cert control de la gestió al llaurador amb relació als temps de treball per encarar la pluriactivitat en ambdós sectors productius, el primari i el secundari, i fins i tot per poder alliberar, en conjuntures d'augment dels rendiments, mà d'obra per omplir els obradors; finalment, dos factors relatius al mercat esdevingueren cabdals: en primer lloc, la progressiva articulació, ja esmentada, dels mercats del sud amb una xarxa cada volta més consolidada de viles d'important contingent demogràfic i un conjunt de fires comarcals (Cocentaina, Elda, Alacant, Oriola) que hi facilitaven i promovien els intercanvis; en segon lloc, i amb relació al punt anterior, la concreció des de la fi del segle XIV d'un gran mercat consumidor en tot el sector sud del regne, com ho palesa clarament el creixement demogràfic d'aquesta àrea meridional, que ja ha estat analitzat.⁹ La demanda de draps en petites ciutats, viles i alqueries de l'àrea incentivava l'aparició de petits obradors familiars animats per la continuïtat del treball manufacturer.

ARACIL i GARCIA BONAFÉ, *Industrialització al País Valencià...*, 13. D'altra banda, cinc drapers a Cocentaina i tres a Alcoi documentats en només deu anys (1294-1304) parlen de l'embranchida que aquesta activitat començava a tenir en aquests espais. Molts d'aquests drapers feien servir ja llibres de comptabilitat que mostraven al justícia per justificar deutes dels clients.

9. Sobre aquest destacat creixement demogràfic, vegeu P. IRADIEL, «L'evolució econòmica (segle XV)», *De la Conquesta a la Federació Hispànica. Història del País Valencià*, vol. II, Barcelona, Edicions 62, 1989, 267-324; i també E. CRUSELLES, «Dinàmica demogràfica, red urbana e imigración ciudadana en la Valencia bajomedieval», *Saitabi* 53, 2003, 35-56.

Quan es produeix la conjunció de tot aquest complex joc de factors que permeten el tomb d'una producció ancorada a l'àmbit domèstic i local cap a una de major especialització i destinada completament als mercats més enllà dels murs vilatans? La recessió de mitjan segle XIV es traduí precisament, més enllà de visions catastrofistes ja superades, en una reorganització productiva associada a una nova demanda de béns de qualitats mitjanes (que es vinculava amb la redistribució de les rendes posterior als episodis epidèmics). Aquesta hipòtesi, confirmada en la major part de centres drapers,¹⁰ és també a l'arrel de les nostres viles, com ho confirma el fet de la multiplicació, a partir de la dècada de 1370-1380, del nombre d'obradors, també d'oficis ja amb un important grau d'especialització (per elaborar teixits amb cert nivell de qualitat), de transaccions de matèries i productes (llana, oli, tints, draps), de la instal·lació dels primers molins drapers i, fins i tot, de l'aparició ja constant dels nous sistemes de gestió empresarial com ara les companyies de capital, que no feien sinó evidenciar que producció i consum s'havien separat ja definitivament, tot donant lloc a una clara especialització sectorial.

No obstat això, no totes les activitats manufacteres van experimentar aquesta mutació socioproductiva. L'única activitat que oferia característiques substancialment diverses era la tèxtil llanera: gràcies a la gran quantitat d'operacions del procés productiu –algunes amb un elevat grau d'inversió i especialització– s'hi va fer necessària la presència d'un grup d'operadors que gestionaren aquestes complexes fases mitjançant la coordinació del diferent i heterogeni grup de treballadors que hi intervenien (des dels ramaders i esquiladors fins a les dones que rentaven la llana i la filaven; dels ordidors i teixidors que conformaven els draps fins als abaixadors, bataners i tintorers que se n'ocupaven d'augmentar el valor afegit i merceològic del teixit). I aquests coordinadors van ser els qui estaven millor situats en aquesta xarxa de treball, –els paraires– que s'hi van encarregar des de ben prompte de l'adquisició de les matèries primeres, de la seua distribució entre filadores domèstiques i teixidors, per arribar darrerament al batanatge i al tintat, i fins i tot als mercats comarcals per vendre, ells mateixos i de forma directa, els draps. Aquesta és la seqüència que hem documentat a aquestes viles del sud, i que es trobava ja perfectament consolidada i jerarquitzada a mitjan segle XV, amb un destacat conjunt d'artesans emprenedors nascuts de la parairia que gestionaven el procés de producció i, a més a més, conformaven una autèntica elit artesanal amb empreses de major volum productiu i més diversificades.

Però ja a la segona meitat del XIV trobem nombrosos indicis documentals que ens confirmen que aquests canvis socioproductius s'hi estaven desenvolupant al si d'aquestes comunitats. A Cocentaina, per exemple, la vila que millor coneixem, el govern municipal va dictar, entre 1350 i 1373, tota una sèrie d'ordenances o establiments per permetre la circulació lliure de ramats (cada volta més nombrosos a causa de l'interès per la llana) a totes les partides del terme on abans tenien restringit l'accés. L'embranchida imparable ja de les activitats draperes està sens dubte

10. P. IRADIEL, «Estructuras agrarias y modelos de organización industrial precapitalista en Castilla», *Studia Historica* 2, 1983, 87-112.

darrere d'aquestes ordres municipals.¹¹ D'altra banda, a Alcoi, l'any 1337 ja trobem el nomenament, per part també del Consell municipal, dels *veedors de l'ofici* dels teixidors; i el 1360 s'hi documenta una queixa dels paraires de la vila contra tres moliners que regentaven els batans de la vila, per prioritzar la moltura del gra davant el batanatge dels draps.¹² Però allò que ens mostren també aquestes notícies és l'opció que a aquestes comunitats manufactureres s'havia pres a favor d'una producció per al mercat amb uns paràmetres de qualitat ja de certa importància, amb el tintatge i el batanatge dels draps. La conquesta dels mercats regionals veïns obligava a aquesta palesa reconversió o, més aviat, adaptació.

Serà el segle XV, amb la seua multiplicació documental –que, no ho oblidem, és sens dubte indicatiu de l'augment de l'activitat i dels intercanvis¹³–, el que ens permetrà d'arribar a conèixer amb detall la nova organització productiva, els seus agents, els tipus d'empreses i negocis i, finalment, el pes que aquestes activitats draperes tindran en l'economia comarcal, tot donant lloc a una mena de districte industrial manufacturer.

Un conjunt de comunitats draperes

Des de les primeres dècades del segle XV trobem indicadors quantitius –ja no parlem d'indicis– que ens mostren que el col·lectiu artesanal, amb un potent grau d'especialització, era molt consistent tant pel que feia al conjunt d'empreses i obradors, al volum de producció i negoci, com al volum de renda que estava en condicions de generar i controlar (mitjançant la possessió d'importants patrimonis, carteres censalistes de gran volada, inversions en infraestructures i arrendaments...). Aquestes viles, que s'acostaven ja a petites ciutats, esdevenien llocs de privilegi on es multiplicaven els obradors, les activitats draperes i les transaccions mercantils relacionades. Circulaven llanes, tints, draps, però també cereals, oli, ramat, i tot sovint en íntima associació a la producció drapera atès que molts dels artesans més emprenedors ampliaven els seus negocis amb la compravenda de tots aquests productes. En aquests sentit, el recurs a les anàlisis prosopogràfiques és fonamental perquè ens descobreix grups artesanals, nivells d'especialització, formes d'empresa i estratègies de negoci. Aquestes anàlisis, on combinem i creuem fonts de natura diversa, són finalment les que ens dibuixaran l'atapeït panorama preindustrial d'aquesta àrea de la Vall d'Albaida - l'Alcoià - Comtat.¹⁴

11. Sobre aquests establiments, J. A. ALABAU, «Els establiments locals com a instrument de control econòmic i social de les viles medievals valencianes. Cocentaina a la darrerria del segle XIV», *Afers* 47, 2004, 175-187; i «Establiments locals de Cocentaina. Anys 1342, 1372 i 1373. Transcripció documental», *Alberri* 17, 2005, 107-133.

12. Les dues notícies d'Alcoi són aportades per TORRÓ, *La formació...*, 177-179.

13. En aquest sentit, vegeu P. IRADIEL, «Fuentes de derecho privado: protocolos notariales e historia económica», *Dove va la storia economica?Metodi e prospettive, sec. XIII-XVIII*, Florència, Fondazione Istituto Internazionale di Storia Economica, 2011, 225-248.

14. El mètode prosopogràfic implica la recollida sistemàtica de tota la informació que diferents fonts aporten sobre un mateix individu –en el nostre cas, artesans o mercaders. Ens inte-

A l'hora d'apropar-nos al punt bàsic de l'organització productiva i dels nivells d'especialització, hem de fer servir dues metodologies complementàries: per una banda, la que remet a un punt fortament quantitatiu, és a dir, la que entén i descobreix l'especialització basant-se en el nombre i la multiplicació dels agents i els seus oficis, tot confrontant els diferents col·lectius artesanals; en segon lloc, l'estratègia (o la metodologia) que pretén introduir-nos al si de l'empresa, de l'obrador, per informar-nos dels nivells de treball, del conjunt tècnic, dels mitjans i les formes de producció, i finalment de les relacions entre els diferents estrats productius que conformen la mateixa família artesana i la mà d'obra aliena (aprenents o mossos d'obrador, altres artesans associats, etc). Per a aquesta darrera estratègia haurem d'anar als detalls de les prosopografies, a les activitats que manifesten els artesans, als seus negocis, a les seues trajectòries professionals... Es tracta, per tant, de combinar totes dues propostes metodològiques per arribar a comprendre el sentit d'aquesta manufactura precapitalista.

Pel que fa a la primera proposta metodològica, l'estrictament quantitativa, cal posar-la en relació amb una cronologia fixa i limitada, per tal d'evitar les distorsions i d'oferir alhora situacions que s'apropen a la realitat d'aquestes viles. En aquest sentit, una de les dades clau de la configuració d'aquests nuclis artesanals i dels diversos col·lectius que hi participen, ens l'aporta el notari contestà Mateu Pérez, que al seu protocol redactat únicament durant els anys 1424-1426 ens informa de la presència activa a la vila d'almenys una cinquantena de diferents artesans del tèxtil i d'altres activitats complementàries.¹⁵ Entre els seus documents hi trobem fins a nou especialitats diferents, el conjunt central de les quals és el conformat pels quatre oficis clau del procés draper: paraires (amb 19 artesans), teixidors (7 professionals), tintorers (8) i sastres (9); junt amb aquests també hi trobem dos pelleters, un draper, un artesà de la seda, un giponer i un pilater, és a dir, el tècnic especialitzat en el procés del batanatge al molí draper. Les xifres són força interessants si pensem, per una banda, que ens han arribat només d'un sol protocol d'un dels cinc notaris que aleshores treballaven a la vila, i que correspon només a tres anys; per l'altra, si contextualitzem aquests artesans amb els negocis i activitats que duïen a terme davant el notari, també relacionades amb les tasques llaneres, com ara la compravenda d'instruments per al tèxtil (teler, torns, pintes), la compravenda

ressen totes les dades possibles (econòmiques, sociofamiliars, polítiques, religioses...) per reconstruir les trajectòries i els *curricula* que ens permetran d'apropar-nos a la realitat de les unitats de producció d'aquestes comunitats manufactureres. Fa més de deu anys vam començar un projecte per elaborar un ampli conjunt de prosopografies a aquestes viles del sud valencià, tot combinant fonts notariales (amb l'anàlisi de més de setanta protocols de notaris locals), judicials i municipals, junt a d'altres fonts i dades ja publicades, i centrant el nostre interès en la segona meitat del segle XV. Els resultats d'aquesta recerca, que vam exposar a la nostra tesi doctoral, van suposar un conjunt de gairebé 600 individus prosopografiats –exactament 575– entre els quals hi trobem tota mena d'artesans del tèxtil, drapers, botiguers i mercaders, veïns o habitants de les viles de l'àrea. Amb l'anàlisi d'aquesta ampla base ens ha estat possible arribar a les conclusions que ara presentem.

15. APPV, 23.813.

de productes per al tint o la formació de companyies per a tintar draps.¹⁶ És a dir, la mateixa acció i negocis dels artesans ens indiquen que estem ja davant un centre draper estructurat, especialitzat i força tecnificat, i amb unes activitats manufactureres en ple dinamisme i creixement (com testimonien els contactes amb Ontinyent o València). Però no conclou ací la informació que ens aporta aquest notari; les xifres anteriors i els negocis descrits ens duen a una altra potent conclusió amb relació a la capacitat tèxtil d'un nucli com és Cocentaina: en aquestes primeres dècades del segle XV, aquesta vila ja havia consolidat, i desenvolupava amb escreix, tot el procés draper complet, des del que començava amb l'abastiment de matèries primeres (llana, tints), la filatura domèstica, el teixit especialitzat, fins al batanatge i la complexa tintura amb un munt d'artesans que coneixien aquestes tècniques. Efectivament, a la vila ja hi havia l'estructura professional per dur endavant tot el cicle productiu i fins i tot la comercialització directa del drap (i uns draps amb uns estàndards de qualitat gens menyspreables) amb un conjunt, com veurem després, de paraires i drapers emprenedors.

Si prenem en compte les xifres absolutes d'aquesta primerenca prospecció notarial, ens adonem que els paraires conformaven gairebé el 40% dels artesans documentats. La dada sens dubte no és casual, ni respon amb la suposada aleatorietat de la font notarial conservada, està en relació a la capacitat que aquests artesans tenien per activar i tirar en davant el cicle draper, ja demostrada i documentada a d'altres indrets.¹⁷ Per al conjunt de tasques que suposava la parairia, des del cardatge inicial fins al tondosatge i el batanatge, el paire estava en condicions de contactar amb bona part de la mà d'obra i dels professionals que participaven en el llarg procés tèxtil, posant la coordinació i gestió necessàries per iniciar i concloure la producció.¹⁸

16. Per a entendre la representativitat d'aquesta font inicial, aportem ara un seguit d'activitats i negocis que l'esmentat notari enregistra al seu protocol només entre el 6 de juliol i el 26 de novembre de 1426: inventari de béns de Miquel Palomares, veí de Cocentaina, que posseïa dos torns de filar llana amb els seus peus i fusos, 4,5 lliures de llana i 4 lliures d'estopa (6 juliol); Maria, viuda del teixidor contestà Antoni Tena, reconeix que el també teixidor veí Joan del Bas li ha pagat 209 sous per un teler, un torn amb el seu peu i cinc pintes; dos paraires de la vila actuen com a testimonis (17 juliol); Joan Cervera i Guillem Maroquí, tintorers contestans, junt amb Jaume Pannelo, tintorer d'Ontinyent, formen una companyia per a tintar draps, amb durada d'un any (3 d'octubre); Joan Cervera, tintorer contestà, estableix enfitèticament a Joan Soriano, paire de la mateixa vila, en una heretat amb cases; paire i sastre contestans apareixen com a testimonis (19 novembre); Lluís Alçamora i Pere Calbo, tintorers contestans, nomenen procurador a Roderic Montoro, rector de la parròquia de Planes, per tal que els compre a València pastell i altres matèries tintòries per valor de 600 sous (26 de novembre).

17. P. IRADIEL, *Evolución de la industria textil castellana en los siglos XIII-XVI. Factores de desarrollo, organización y costes de la producción manufacturera en Cuenca*, Salamanca. Universitat de Salamanca, 1974; J. TORRAS, «Estructura de la indústria pre-capitalista. La draperia», *Recerques* 11, 1981, 7-28.

18. A l'àmbit català, el terme *paire*, derivat del llatí *parator* («qui prepara», d'ahí la denominació que ens apareix a la documentació de *panniparator*), designava, més que un ofici manual, un organitzador-director-coordinador del llarg procés de producció del drap, i especialment de les

Si en els moments fundacionals postconquesta havien estat els drapers els qui semblaven oferir cert interès en l'activació del cicle de la llana, essencialment per l'escàs pes de la producció domèstica i la necessitat d'adquirir teixits foranis, seran ara els paraires –quan la producció local tinga l'embranchida definitiva, cap a la fi del XIV i el principi del XV– els encarregats d'activar i posar en marxa el cicle productiu amb l'adquisició de llana, amb el seu repartiment pels obradors domèstics per al filat i, finalment, després del tissatge, ells mateixos tractaran els draps per abaixar-los, enfeltrar-los i tintar-los, mitjançant l'associació, com veurem després, amb abaixadors o tintorers. Amb aquests paraires organitzadors estem davant d'un petit grup d'artesans empresaris o artesans emprenedors que ens marquen ja una evident jerarquització al si de la comunitat manufacturera. Al mateix temps, no podem oblidar que els paraires, pel fet de tractar-se d'un dels anells bàsics de la cadena tècnica drapera (en aglutinar tota una sèrie de treballadors i treballadores que complementaven la seua activitat i que poques vegades apareixen a la documentació, com ara cardadors, cabdellers, arquejadors, filadores, ordidors...), marquen la capacitat productiva d'una vila; així, la presència d'un paraire a la documentació implicava sempre l'existència d'altres treballadors o artesans del sector en règim de major o menor dependència respecte del primer. D'aquesta forma, un col·lectiu important i sòlid de paraires era la clau per al desenvolupament draper d'una vila, i no és gaire incoherent ni agosarat mesurar i valorar les comunitats draperes en funció, entre altres factors que veurem tot seguit, del nombre de paraires.

En aquest sentit, només una ullada a les xifres que permeten les anàlisis prosopogràfiques que hem desenvolupat durant la segona meitat del quatre-cents i el principi del segle següent resulta força cridanera en totes aquestes viles de l'àrea sud.¹⁹ A Alcoi, només en dos anys (1469-1480) hem documentat una comunitat

fases finals. Tot i que la seua influència començava amb les tasques que precedien la filatura fins al teixit (operació monopolitzada pels altres especialistes, els teixidors), era a les fases finals on intervenia de forma més decidida, fins al punt que els paraires amb el temps van esdevenir autèntics especialistes en les operacions d'acabat. La documentació que hem fet servir així ho manifesta amb molta claredat, sobretot a partir de la segona meitat del segle XV, amb els casos dels artesans més emprenedors, com concretarem després. Així, en parlar d'alguns paraires –no tots cal pensar més aviat en empresaris que dirigien el procés d'elaboració dels draps, sovint sense treballar-hi directament als obradors, només encarregant-se de la coordinació d'un munt de feines. A d'altres espais també s'hi observa semblant iniciativa associada a la parairia: P. IRADIEL *et al.*, *Oficios artesanales y comercio en Castelló de la Plana (1371-1527)*, Castelló, Dávalos, 1995, esp. 95 i s.; M. BERNAT, *Els «III Mestres de la Llana» a Ciutat de Mallorca (s. XIV-XVII)*, Palma de Mallorca, IEB, 1995; J. TORRAS, *Fabricants sense fàbrica. Els Torrelló, d'Igualada (1691-1794)*, Barcelona, Eumo, 2006. A Castella, almenys als seus territoris del sud, el terme s'aplicava al treballador que prenia en arrendament el batà i desenvolupava les tasques relacionades amb el batanatge (vegeu R. CORDOBA DE LA LLAVE, «Los batanes hidráulicos de la cuenca del Guadalquivir a fines de la Edad Media. Explotación y equipamiento técnico», *Anuario de Estudios Medievales* 41/2, 2011, 593-622). A les nostres viles, significativament, la major part dels molins drapers eren arrendats –o fins i tot eren propietat– dels grans paraires emprenedors, com veurem després.

19. Per descobrir, mesurar i valorar la funció i el pes econòmic de determinades activitats i col·lectius, les anàlisis prosopogràfiques han d'ajustar-se al màxim, sense anar més enllà de

drapera de gairebé una cinquantena d'artesans, on els paraires de nou conformen el major grup (29 artesans), junt amb els teixidors (5 artesans) i els sastres (6 artesans, un dels quals apareix com a mestre) i dos tintorers. Si un pareire exigia la presència a la mateixa vila o a l'espai rural circumdant, d'un seguit de filadors i filadores domèstiques i d'altres treballadors subsidiaris, aquesta comunitat manufacturera sobrepassaria amb escreix el centenar d'efectius. Per tant, com en el cas anterior contestà, aquest tall, fruit de la recerca en només dos protocols del notari local Pere Martí, és força significatiu i representatiu del potencial draper d'aquesta vila –que aleshores comptava amb uns 345 focs.

A Ontinyent, també en una cronologia ajustada, 1480 a 1520, hem trobat un col·lectiu d'almenys una vintena de paraires en actiu, a més de dos teixidors, dos tintorers, un draper, un mestre velluter, un flassader, un blanquer i vuit mercaders. La vintena de paraires d'aquest tall prospectiu és també significativa en aquesta vila d'uns sis-cents focs en aquesta cronologia.²⁰ Però tal vegada el cas de la veïna Bocairrent és potser més interessant encara perquè en tractar-se d'una vila de només uns 250 focs, disposava al principi del segle XVI d'almenys una dotzena de paraires, junt amb dos sastres, un tintorer i un flassader, i només en prospecció de cinc anys (1511-1516). Altres casos menors com ara Albaida (set paraires, quatre tintorers, dos sastres i dos drapers localitzats l'any 1472), Planes (llogaret d'uns 160 focs, que disposava, entre 1493 i 1502, d'un col·lectiu d'onze paraires, tres sastres i un teixidor) i també petits llocs com ara Agullent o Rugat, on també hem documentat alguns paraires i sastres, demostren la progressiva extensió de les activitats draperes a tot arreu d'aquestes comarques.²¹

No obstant això, és el cas de Cocentaina el que ens manifesta amb més determinació la vocació drapera d'aquestes viles, tot configurant-se com l'autèntic nucli central d'aquesta concentració manufacturera. Entre els trenta-quatre anys que van de 1470 a 1504, a la capital del Comtat hem pogut documentar una comunitat arte-

trenta o quaranta anys, atès que la renovació de generacions pot fàcilment canviar situacions consolidades dècades abans. D'altra banda, seran altament significatius els talls verticals que ens il·luminen situacions de menys de deu anys.

20. Una vintena de paraires per a un centre d'una grandària mitjana, com ara Ontinyent o Alcoi, representava una xifra força significativa en el context econòmic local. Cal considerar que amb aquest col·lectiu s'hi podia mantenir un nivell relativament elevat de producció que permetia la participació favorable en el mercat comarcal. En aquests termes ho expressaven, l'any 1431, els jurats de la vila d'Oriola per justificar davant el monarca la prohibició d'importar draps foranis, cosa que havia fet malbé la producció local: «Havia gran ofici de perayria, que tenien gran cases e riques, e havia pus de vint e cinch hòmens perayres [...], cinch cases de tints [...] rics e opulents [...] moltes cases de teixidors, molts pentinadors, molts cardadors e molts macips de perayres e macips de tints. [...], e moltes vídues, dones menesteroses e altres vivien de l'ofici de la perayria, hunes filant al torn en lurs cases e altres a filar stams». Citat per IRADIEL, «En el Mediterráneo Occidental peninsular: dominantes y periferias dominadas en la Baja Edad Media», *Áreas. Revista de Ciencias Sociales* 4, 1986, 64-76. No oblidem –detall que encara dóna més importància a la concentració artesanal de viles com ara Alcoi, Ontinyent o Cocentaina–, que en aquesta cronologia Oriola disposava d'un miler de focs, xifra que sobrepassava amb escreix la de qualsevol dels nostres centres.

21. Les llistes i les prosopografies amb les dades de tots aquests artesans esmentats han estat desenvolupades a LLIBRER, *Industria textil y crecimiento regional...*, vol. II, 5-335.

sanal del tèxtil formada almenys per 316 efectius. La xifra és força elevada i significativa si pensem que en aquesta vila hi havia en aquest període uns 550 focs.²² De nou, com en els casos anteriors, el col·lectiu dels paraires –amb tot el que això suposa de potència productiva– és amb diferència el més nombrós amb gairebé dos centenars d'artesans (exactament 195).²³ Darrere d'aquesta ampla comunitat de paraires hi trobem un munt de teixidors, amb quaranta artesans i una important especialització, cosa que ens parla ja del nivell tècnic i productiu al qual havia arribat la comunitat tèxtil contestana: trenta-quatre teixidors de llana, tres teixidors de lli, un teixidor de cordellats, un teixidor de *draps de ras* i un teixidor de flassades. D'altra banda, i tot diferenciant-se dels paraires, trobem un col·lectiu format per una dotzena d'abaixadors, i això de nou ens indica que dins la parairia s'havia establert també la diferència i l'especialització tècnica del tondosatge (que a d'altres comunitats draperes no tan especialitzades solien fer els mateixos paraires). Pensem que els artesans abaixadors només apareixien en centres de producció de draps ja amb una certa qualitat: els draps grans i de més densitat (com els divuitens i vint-i-unens, que eren els que predominaven a la Cocentaina del segle XV) eren més delicats per al tondosatge i exigien professionals específics per a dur a terme les dues o tres arracades necessàries (i que al mateix temps augmentaven el risc de fer malbé el drap).

Aquest nombrós col·lectiu de paraires i abaixadors, amb més de dos-cents artesans, no formaven lògicament un grup homogeni. Les seues prosopografies són força significatives en aquest sentit. La major part eren artesans modestos, amb limitats mitjans i recursos, que podien treballar sovint sota la direcció d'altres de més actius i emprenedors. Un selecte grup d'emprenedors que va acabar gestionant i coordinant diferents operacions abans i després del tissatge –tot contactant amb distints treballadors i fent les inversions necessàries (en matèries primeres, instrumental, instal·lacions)–, i que finalment esdevingueren autèntics empresaris amb major volum de negoci, com també ens indiquen les seues amples prosopografies.²⁴

22. Com ja esmentàvem més amunt, a les comarques meridionals del País s'hi produïx una significativa embranzida demogràfica que les nostres viles testimonien amb claredat: des de la segona meitat del segle XV, Ontinyent, Alcoi, Cocentaina, Albaida i Bocairent no deixaran de créixer amb una mitjana propera al 30%. I tot i que aquesta dinàmica de creixement no va ser constant ni uniforme a tota la vessant sud del País Valencià, va permetre la consolidació d'un ampli mercat de consum que les comunitats draperes de les nostres viles van saber aprofitar. Sobre les dades demogràfiques, vegeu la nota 10, i A. MIRA, *Entre la renta y el impuesto. Fiscalidad, finanzas y crecimiento económico en las villas reales del sur valenciano (siglos XIV-XVI)*, València, PUV, 2005, 68-94; i LLIBRER, *Industria textil y crecimiento regional...*, vol. I, 150-178.

23. No hem inclòs dins aquest grup de paraires, tot i que desenvolupen tasques relacionades amb la parairia, un arquejador de llana i un fabricant de cardes. Però sí que hem inclòs deu paraires que al llarg de la seua trajectòria professional són anomenats posteriorment com a *drapers*, pel fet que tot i que es dediquen a la venda de draps no abandonen les tasques de coordinació i gestió de la producció. De nou, els detalls sobre tots aquests artesans, LLIBRER, *Industria textil y crecimiento regional...*, vol. II, 5-335.

24. Un sondeig als negocis i a les trajectòries socioeconòmiques presents a les prosopografies ens mostra que entre un 12% i un 15% dels artesans conformaven aquest selectiu grup emprenedor del qual després en parlarem.

La tintura dels draps estava també garantida a Cocentaina per la presència de catorze tintoreres (dos dels quals apareixen com a *mestres*); fins i tot, l'alt nombre de professionals del tintatge ens permet confirmar, com també ens indica molts detalls documentals, que Cocentaina tintava draps de les altres viles o centres drapers, on el nombre de tintorers documentats ha estat sorprenentment baix.²⁵ La confecció de les peces de llana també tenia a la capital del Comtat una destacada presència, amb trenta-nou professionals: trenta-tres sastres (quatre dels quals apareixen com a mestres), sis calceters i un vanover.²⁶ Recordem que només si la producció tèxtil era constant i elevada hi podia sobreviure en actiu un bon grup de sastres com els que han estat localitzats. En aquest sentit, la comunitat manufacturera de Cocentaina ens aporta una altra dada de gran significació pel que fa tant al seu grau d'especialització com als mercats als quals s'hi dirigia: les anàlisis prosopogràfiques ens han permès descobrir una gens menyspreable comunitat sedera formada per quinze professionals amb quatre especialitzacions diferents que distingeixen les fonts (set velluters amb un mestre, sis seders, un filador de seda i un teixidor de vels de seda). Donada l'elevada capacitació tècnica que exigia la manufactura sèrica,²⁷ només una molt estructurada i especialitzada comunitat tèxtil com la contestana, i l'articulació d'un mercat regional en creixement, poden explicar el seu assentament a la nostra vila: Cocentaina, amb un important col·lectiu mercantil, com ara veurem, podia abastir d'aquests teixits de luxe a bona part del sud valencià.

Una comunitat artesanal com la descrita necessitava un important sector mercantil tant per abastir de matèries primeres els obradors com per a posar en venda els productes acabats. I ací de nou, les anàlisis prosopogràfiques ens sorprenen pel potencial nascut de la mateixa comunitat, és a dir, no trobem a Cocentaina, ni a les altres viles de l'àrea, la presència de poderosos operadors mercantils vinguts de les grans ciutats del regne, com ara València o Xàtiva, sinó que són els mateixos veïns, tant mercaders locals com drapers o paraires empenedors, els qui contacten directament amb els compradors d'altres viles i ciutats, i duen a terme les transaccions de draps i de les matèries primeres necessàries. Sembla, per tant, que la producció tèxtil d'aquests centres va generar una elit mercantil que posava en venda els seus propis productes i, molt sovint, eren els mateixos productors –els paraires més actius– els qui es passaven a l'esfera mercantil per rendibilitzar les seues

25. La formació d'algunes companyies per al tintatge de draps, el nomenament d'algunes procuracions i fins i tot els deutes adquirits per artesans d'altres viles (sobretot paraires) a favor de tintorers contestans ens confirmen aquesta funció central de Cocentaina. Vegeu J. A. Llibrer, «La formación de compañías para el tintado de paños. El caso de Cocentaina en el siglo xv», *Anuario de Estudios Medievales* 41/1, 2011, 59-72.

26. Tot i que no en relació directa amb la manufactura de la llana, hem localitzat també a Cocentaina un bon grapat d'artesans de la pell, nou sabaters, quatre cordellers, quatre cinters i un aluder.

27. Per comprendre amb tot el detall l'exigència tècnica del treball de la seda, G. NAVARRO, *Los orígenes de la sedería valenciana. Siglos xv-xvi*, València, Ajuntament, 1999.

inversions en els processos d'acabat dels draps (en el tintat o en el batanatge, amb la gestió dels molins drapers, tiradors, tintories, etc.).²⁸

Així, no és gaire estrany que trobem molts paraire-drapers i mercaders veïns d'Ontinyent, Bocairent, Albaida o Cocentaina. I de nou és aquesta darrera vila la que ens permet arribar al detall d'aquest col·lectiu de l'intercanvi. Entre 1470-1505 hem documentat quaranta-quatre operadors, però només vint-i-quatre són citats com a *mercaders*, mentre la resta hi apareixen com a *drapers* (10) o com a *paraire-drapers* (10), és a dir, professionals que tot i haver començat la seua trajectòria dins l'esfera productiva, han derivat la seua empresa cap a la comercialització dels draps que produeixen, però sense abandonar la parairia, és a dir, les tasques de coordinació draperes. Al mateix temps, de tot aquest important conjunt dedicat a la *mercatura*, només cinc professionals no són de Cocentaina: es tracta de coneguts mercaders vinguts de València (els germans Joan i Gaspar Rull, Orlando de Flandes, Jaume Nadal, Garcia Roís) i que es van establir temporalment a la capital del Comtat.²⁹ No obstant això, és interessant constatar que segons la documentació contestana aquests mercaders d'origen forani no s'ocupen de la compravenda de matèries primeres o draps de la vila, sinó més aviat de la venda de productes agrícoles, essencialment d'oli, i també de ramat. Resta així evident que la distribució dels draps produïts a Cocentaina és duta a terme gairebé de forma exclusiva per mercaders o drapers locals. En aquest sentit, són interessants les actuacions dels grans llinatges mercantils o drapers contestans com ara els Calatayud, Cirera, Bodí, Borràs, Bosch, Maiques, Martí, Pérez de Requena, Sanç..., que generalment començaren com a actius paraires, i que al capdavant van conformar l'elit vilatana emprenedora més enllà fins i tot del món tèxtil, amb la seua constant presència al govern local, al seu Consell General, als càrrecs de la juraderia o la justícia; amb el control dels arrendaments senyorialistes; amb la constitució d'importants patrimonis que incloïen no només cases i obradors, també parcel·les, heretats i fins i tot llogarets o alqueries; amb gran carteres censalistes que suposaven el préstec de milers i milers de sous als seus veïns...³⁰ Cocentaina se'ns dibuixa, en definitiva, com una activa vila drapera, com un espai de marcat caràcter *urbà*, una ciutat mitjana, com palesa la seua diversificada i articulada estructura socioeconòmica.

En menor mesura, també les altres viles de l'àrea estaven desenvolupant semblant estructura amb una manifesta especialització tèxtil. Pensem que només entre els anys 1470-1520 hem comptabilitzat, en conjunt a tota l'àrea, gairebé cinc-cents artesans del tèxtil (dins la vessant drapera essencialment) als quals hauríem d'afegir una cinquantena de mercaders o drapers, encarregats de posar en circulació els teixits produïts fins a les botigues de totes les contrades del sud del País. Parlem,

28. Vegeu LLIBRER, «La formación de compañías...»; i J. A. LLIBRER, «La gestió dels batans i el desenvolupament de la indústria tèxtil al segle XV. El cas de l'àrea Alcoi-Cocentaina», *Estudis d'Història Agrària* 23, 2012, 231-248.

29. Per als seus negocis a Cocentaina, vegeu, LLIBRER, *Industria textil y crecimiento regional...*, vol. II, 137-138, 210, 256-258.

30. Una primera aproximació a aquesta elit local i a les seues estratègies socioeconòmiques, LLIBRER, «La indústria tèxtil contestana...», 9-49.

per tant, de quasi cinc-cents obradors però que exigien la participació d'altres semi-artesans domèstics, un xicotet exèrcit de mà d'obra –com deia Melis– encarregat del primer tractament de les fibres (cabdellers, arquejadors, filadors i filadores, que a casa seva treballaven per als gairebé tres-cent paraïres documentats). Si calculem que cada paraïre necessitava el concurs de vuit o deu filadors/ores, la quantitat d'actius dedicats a aquesta manufactura sobrepassava amb escreix els dos milers d'efectius a les nostres tres comarques.³¹

Si aquestes xifres ens parlen d'una manufactura drapera destinada directament al mercat regional i, per aquesta mateixa raó, amb uns paràmetres o estàndards de qualitat elevats (tintura, batanatge, tondosatge), aquestes comunitats exigien, a més a més, la presència de la infraestructura necessària per a arribar als nivells esmentats. I els col·lectius artesanals s'afanyaren a desenvolupar la xarxa d'instal·lacions necessàries per a dur-la endavant. No hi ha dubte que la presència d'aquests espais productius és també un interessant indicador directe per valorar i mesurar aquesta àrea drapera del sud valencià.

Al nord d'aquesta regió, el riu Clariana organitzava la distribució d'una de les dues xarxes draperes, tot seguint els termes de les viles d'Ontinyent, Bocairent, Banyeres i fins i tot Biar –ja dins, en aquestes darreres viles, del curs del Vinalopó– i generant un sistema hidràulic integrat amb un conjunt de vint-i-quatre molins drapers al principi del segle XVI.³² A més a més, al sud d'aquest districte manufacturer, el riu d'Alcoi, en combinació del Barxell i el Molinar, mantenia un conjunt de vuit batans prop la vila d'Alcoi, i altres set tot seguint el curs prop la vila de Cocentaina fins a Planes i al seu braçal del riu de Penàguila.³³ Al capdavall, trenta-nou molins

31. Torras calcula que per abastir de fil un teixidor o un paraïre que treballara cinc o sis dies per setmana, calia la tasca de deu o dotze filadores (TORRAS, *Fabricants sense fàbrica...*, 29-32).

32. Vegeu A. MIRA, «La organización de la red molinar en la Vall d'Albaida y l'Alcoià a finales de la Edad Media. Infraestructura industrial, desarrollo económico y fiscalidad», T. GLICK, E. GUINOT i L. P. MARTÍNEZ (ed.) *Els molins hidràulics valencians. Tecnologia, història i context social*, València, Diputació, 2000, 229-271. Pensem, d'altra banda, que diferents molins drapers podien estar dins un mateix casal, com s'ha documentat a d'altres indrets; vegeu J. FERNÁNDEZ TRABAL, «Grans establiments moliners a la vall baixa del riu Llobregat: els casals de Martorell, Sanç Vicenç dels Horts i Molins de Rei (segles XII-XV)», *Estudis Històrics i Documents dels Arxius de Protocols* 26, 7-60. No podem oblidar que junt amb aquests molins hi havia d'haver espais i equipaments complementaris per a estendre, eixugar i plegar els draps, la qual cosa sovint determinava localitzacions i inversions.

33. Hem parlat de les xifres de molins drapers al principi del segle XVI, però ja a la segona meitat del XV –moment clau per al creixement draper de les viles de l'àrea– s'hi observa un evident augment en la construcció d'aquests batans: a Ontinyent ja hi havia nou molins drapers el 1476; a Bocairent s'han documentat almenys tres el 1490; el 1485 Cocentaina en disposava com a mínim de cinc. Aquesta sorprenent xarxa de molins drapers ha estat ja analitzada per MIRA, «La organización de la red molinar...», 229-271; i LLIBRER, «La gestió dels batans...», 231-248. Però tal vegada allò que ens mostra la capacitat productiva d'aquesta zona industrial és una mínima comparació amb d'altres àrees del País Valencià on també hi trobem algunes comunitats manufactureres. Per exemple, a Castelló, vila amb volum demogràfic semblant a Ontinyent o Cocentaina, només s'ha documentat un molí draper en aquesta mateixa cronologia; a l'espai circumdant a la ciutat de València només han estat localitzats vuit batans; un altre hi havia a Llíria, però cap s'ha trobat a

drapers en actiu el 1520 per enfeltrar els centenars de draps que produïen els obradors d'aquestes viles on la transformació de la llana era l'activitat econòmica dominant.³⁴ Però més enllà de possibles xifres, allò que realment cal destacar d'aquesta extraordinària concentració molinària és el fet que exigia un important nivell de capitalització per a la seua consolidació, la seua gestió i el seu manteniment, i no únicament per part de les autoritats reials o senyoriales, sobretot per part d'un destacat grup d'artesans emprenedors –paraires i drapers locals, sense la participació d'un capital mercantil alié a la producció– que decidiren dur endavant el manteniment de tota aquesta infraestructura que permetia aconseguir els paràmetres de qualitat en els draps que demanava un mercat interior en creixement.³⁵ En efecte, van ser les grans famílies i els grans llinatges de paraires i drapers d'aquestes mateixes viles les que figuren al capdavant de la gestió, i en alguns casos de la propietat, de tots aquests molins drapers.³⁶ Uns artesans empresaris que havien articulat una determinada organització de la producció al seu favor creant tota mena de vincles d'associació i dependència envers el gran grup d'artesans més humils i amb més limitacions pel que feia als mitjans de producció i a les inversions en general.

I el primer punt on començava a traduir-se aquesta relació de «dependència» o «domini» d'uns artesans cap als altres era l'accés a la matèria primera bàsica, la llana. Com demostren les compravendes localitzades, un petit grup d'artesans –paraires i drapers– accedia de forma directa a la llana, sense cap intermediari, o bé perquè signaven contractes d'adquisició amb els ramaders de les serres veïnes (recordem la vocació ramadera que des de feia segles es desenvolupava a les muntanyes de l'interior-sud valencià),³⁷ o bé perquè ells mateixos eren propietaris de grans cabanyes

Xàtiva o Vila-real. Les xifres han estat aportades per T. F. GLICK i L. P. MARTÍNEZ, «La molinaria hidràulica valenciana: qüestions obertes», T. GLICK, E. GUINOT i L. P. MARTÍNEZ (ed.) *Els molins hidràulics valencians. Tecnologia, història i context social*, València, Diputació, 2000, 29-99.

34. Fins i tot, el mateix nombre de batans ens permet un exercici que ens apropa al nivell productiu draper de l'àrea: si, com s'ha pogut calcular a d'altres indrets, un batà d'una sola maça –com tots els que s'han documentat a la zona– podia enfeltrar al dia entre un i dos draps (vegeu H. HOSHINO, «Note sulle gualchiere degli Albizzi nel basso medioevo», *Industria tessile e commercio internazionale nella Firenze del tardo Medioevo*, Florència, Leo OlsChki 2001, 61-62), prenent la xifra més baixa d'un sol drap (potser més d'acord amb la mateixa organització productiva valenciana), els nostres batans podien preparar anualment un conjunt d'entre 7.000 i 8.000 draps. Sobre els càlculs i les condicions que cal tenir en compte per desenvolupar-los, vegeu LLIBRER, *Industria textil y crecimiento regional...*, vol. I, 215-220.

35. No hem parlat dels molins fariners o de les almàsseres d'oli (matèria primera, no ho oblidem, per al procés tèxtil), que també ens remetent a la densa articulació d'un teixit industrial, i que sovint eren controlats també pels poderosos llinatges drapers de l'àrea. Si sumem tots aquests aparells en actiu cap a 1520, la xifra s'acosta al centenar: exactament 97 instal·lacions entre molins drapers, fariners i almàsseres.

36. Sobre el paper determinant de les grans famílies draperes en la gestió molinària, LLIBRER, «La gestió dels batans...», 240-246.

37. La llana que arribava a aquestes comunitats manufactureres venia de les valls interiors d'aquestes comarques i de les veïnes: Seta, Travadell, Mariola, Grossa, Confrides, Guadalest, Gallinera, Onil, Salines, són noms d'origen dels ramats i de la llana que apareixen sovint a la

de ramat oví, amb centenars i centenars de caps. Aquesta estratègia els permetia, és clar, una inicial posició de privilegi davant els altres artesans i treballadors, als quals venien la llana mitjançant petites transaccions locals. Posteriorment, a mesura que avançava el procés de producció, hi havia d'altres motius per accentuar aquestes posicions de privilegi o dependència, com aclarirem després.

Per totes aquestes raons, no podem tractar per igual tot el conjunt d'artesans que intervenien en el procés draper, els centenars d'efectius que hem documentat a aquestes viles. Ja hem vist la seua diferent especialització i també comencem a observar les diferències entre distintes estratègies, negocis i empreses draperes.

Tipus d'empreses i jerarquització al si de les comunitats artesanals

Les anàlisis prosopogràfiques ens indiquen que la major part de les unitats de producció que duïen endavant els centenars de paraires, teixidors, abaixadors o sastres estaven constituïdes per petits obradors domèstics, amb limitades inversions tant pel que feia als mitjans de producció com a les instal·lacions. Certament, a diferència del que podria semblar a cop d'ull, l'accés a un d'aquests oficis no suposava grans despeses. Sovint amb uns pocs centenars de sous s'aconseguia l'instrumental necessari per a iniciar la producció dins el sector menestral.³⁸ Aquest capital podia nàixer de les aportacions matrimonials (tant del dot com del sistema de germania) o d'un préstec censal, però, en un cas i en un altre, permetia una ràpida amortització a causa del dinamisme del mercat de la llana i de la creixent demanda de draps als mercats interiors.

En la major part dels casos estem així davant de petits obradors domèstics sustentats pels vincles familiars on, lògicament, la col·laboració entre els seus membres –home, dona i fills– se'ns dibuixa com a fonamental. En aquest grup d'humils empreses nascudes amb la mateixa formació de la família, una de les claus del seu èxit era la bona col·laboració de treball entre marit i muller. La imatge que repeteixen les cròniques, la literatura medieval i fins i tot la mateixa iconografia ens mostra sovint l'home al teler mentre la dona filava la llana. Recordem el cas ja esmentat del teixidor contestà Joan del Bas, que adquireix alhora un teler –per a ell– i un torn de filar –possiblement per a la seua esposa–. La necessitat econòmica contri-

documentació. No obstant això, l'elevada producció exigia també la recerca de la fibra a zones de Castella, com ara Múrcia o Albacete.

38. Només uns pocs exemples contestans d'aquestes ajustades inversions inicials. El 1424, el teixidor contestà Joan del Bas, compra a la viuda d'Antoni Tena, un altre teixidor veí, un teler amb cinc pintes i un torn de peu, i amb tots «sos arreu d'ofici de texidor», per 209 sous. La despesa necessària per al tissatge era, sens dubte, una de les més elevades dins les operacions draperes (APPV, 24.813, 1426-VII-17). Una altra venda, dècades després, ens mostra que el preu d'un teler de segona mà era de 60 sous: el teixidor Mateu Gonsàlbez així li'l ven al també teixidor contestà Jaume Anric (APPV, 23.812, 1487-XI-27). Un parell de cardes preparades per a la parairia costava, a la fi del segle xv, uns 10 sous (APPV, 23.813, 1488-VII-1). No obstant això, unes tisores per al tondosatge dels draps suposava major despesa, d'uns 130-160 sous, fet que generava sovint el lloguer d'aquest intrument entre els abaixadors (AMC, Cort de Justícia, 1479-III-1).

buïa a enfortir els vincles entre la parella, i alhora esdevenia la millor garantia davant les dificultats.³⁹

Aquesta raó ens explica l'acurada estratègia matrimonial de bona part dels artesans, que cercaven la seua parella en altres famílies artesanes on, a més a més, hi havia la garantia que la dona –la futura esposa– coneixia el treball de la llana de forma directa. El munt de contractes matrimonials documentats –un centenar– i les anàlisis prosopogràfiques ens mostren una evident tendència a l'endogàmia per part del col·lectiu artesanal. Endogàmia que no només és laboral o professional sinó també social i econòmica: les famílies artesanals tendien a enllaçar-se dins el seu mateix grau socioeconòmic, és a dir, els grans paraires i drapers emprenedors es casaven amb les filles d'altres grans paraires, drapers o mercaders, tot constituint un grup tancat, una mena de sòlida oligarquia d'arrel drapera. D'altra banda, però, els més humils cercaven matrimoni entre famílies de semblant nivell o entre les joves serventes que havien treballat –sota contractes de servei o afermament– a casa d'altres artesans del tèxtil. Aquestes darreres joves eren especialment valorades, tot i que les seues aportacions en metàl·lic a la nova família eren sovint escasses; el seu valor estava, en efecte, en el seu coneixement del treball artesà.

La diferent aspiració en el matrimoni es traduïa, a més a més, en la utilització de distintes formes contractuals: mentre els grans llinatges drapers, amb empreses ja fortament consolidades dins el teixit productiu, buscaven en el matrimoni altres objectius a banda dels estrictament econòmics, com ara el reconeixement social de la seua riquesa i posició, la influència en el poder local o l'apropament a la noblesa o als comportaments aristocràtics; les famílies artesanals més humils prenién l'enllaç matrimonial com una necessitat bàsica per generar i garantir la continuïtat futura de l'activitat artesanal en la nova cèl·lula productiva que ara naixia. Així, mentre els primers signaven cartes dotals de gran volada (amb l'elevada xifra de 5.000 sous com a mitjana de dot), els segons preferien el sistema de germania o comunitat de béns (amb aportacions femenines de només uns 700 sous de mitjana) però que els permetia aprofitar millor les potencialitats «laborals» de la parella i de les seues famílies.⁴⁰

39. Per a entendre la transcendència del treball familiar de la dona, s'ha arribat a calcular que la contribució de l'esposa a l'economia artesanal familiar podia arribar en algun cas fins a la meitat d'allò que aportava el cap de família, mentre que un jove menor de 14 anys podia rebre un salari proper a un quart o fins i tot a un terç del d'un adult; vegeu-ne les dades a F. FRANCESCHI, «Famille et travail dans les villes italiennes du XIIIe au XVIe siècle», M. CARLIER i T. SOENS (ed.), *The household in Late Medieval Cities*, Gand, Garant, 2001, 105-119. L'autor conclou que gràcies a l'activitat de la dona i d'un fill no adult, els ingressos d'un assalariat de la manufactura llanera florentina podia augmentar fins a un 75-80%. Aquesta contribució familiar suposava, doncs, un recurs gens menyspreable per a un obrador.

40. La documentació ens demostra, efectivament, que la germania era el sistema preferit pels petits artesans perquè sens dubte responia millor als seus objectius i a les seues aspiracions socioeconòmiques. Pels seus propis trets jurídics, la germania es fonamentava no només sobre les contribucions patrimonials dels cònjuges, sinó també sobre les laborals, és a dir, permetia unir esforços i aprofitar l'experiència artesanal de la dona, tot assignant-li un paper actiu en la nova unitat productiva.

Aquestes humils unitats de producció, amb recursos i mitjans limitats, facilitaven l'extensió de formes d'organització de la producció que solien implicar situacions de dependència o semidependència de molts d'aquests artesans per part dels més poderosos i emprenedors. La gran quantitat de denúncies que es recullen als llibres dels justícies locals sobre el pagament de diverses operacions tèxtils (el teixit, el tondosatge o el tintat de draps) així testimonien l'extensió dels treballs per encàrrec que els grans artesans, amb volums de producció més elevats, feien als més petits.⁴¹

No oblidem al mateix temps que el recurs a la mà d'obra aliena a la família (mossos, servents, aprenents, esclaus) estava només a l'abast dels artesans i drapers emprenedors. De nou l'exemple de Cocentaina ens il·lustra de forma significativa: del conjunt dels 316 artesans localitzats entre 1470 i 1505, només en 45 casos hem documentat que disposaven d'aquesta mà d'obra auxiliar i aliena, és a dir, només el 14% dels obradors tenien algun servent, jove o esclau per atendre les tasques laborals. I no és gaire casual que aquests artesans siguin els més poderosos, els que disposaven d'empreses més actives i diversificades, i amb un alt grau d'inversió que els duia a controlar les grans infraestructures draperes, els arrendaments locals i comarcals, el comerç de matèries primeres i productes agraris...⁴² Estem davant, al cap i a la fi, dels artesans emprenedors que cristal·litzaren i centralitzaren bona part de l'embranchada que les activitats draperes van tenir a aquestes viles.

Una ullada a les «altres» inversions llaneres –les necessàries per a donar a aquesta producció drapera la qualitat exigida– ens indica un major nivell de capitalització només a l'abast d'unes poques famílies o llinatges artesanals. I ací l'ajuda o el suport del llinatge esdevé fonamental, com també l'actuació conjunta de diversos artesans per encarar les despeses, de vegades amb la constitució de companyies de capital. Posseir o més aviat explotar un molí draper, per exemple, exigia la inversió de centenars o milers de sous: a viles com ara Ontinyent, Alcoi o Bocairent anaven dels 700 als 2.650 sous.⁴³ A Cocentaina, els valors se situaven entre els 1.000 i 1.200 sous. La gestió dels aparells es feia mitjançant contractes emfiteútics a canvi de censos en metàl·lic o, com ocorria a la capital del Comtat, amb contrac-

41. En aquestes denúncies sempre hi trobem un humil artesà (segons ens indica la seua prosopografia) que demanava davant el justícia que un altre artesà (aquest, segons es reconeix també per la seua prosopografia, molt més actiu i amb major volum de negoci) li pagués diferents treballs tèxtils que aquest darrer li va encarregar. Els treballs estan relacionats amb el teixit, amb el tondosatge, el tintat i la costura. La freqüència d'aquestes denúncies dins els llibres del justícia són sorprenentment elevades, la qual cosa revela l'extensió d'aquest treball semiassalarit (de les 462 denúncies analitzades als volums contestans corresponents als anys 1470-1472, 1476 i 1478, el 35% han estat originades per tasques tèxtils, LLIBRER, *Industria textil y crecimiento regional...*, vol. I, 66-90).

42. En efecte, la lectura de la llista d'artesans i drapers que comptaven amb mà d'obra externa ens torna a oferir els noms, ja esmentats, dels grans artesans de l'elit drapera contestana: els Bosch, els Calatayud, Cebrià, Cirera, d'Estanya, León, Maiques, Moltó, Pérez de Requena, Sanç...

43. Les xifres són aportades per MIRA, *Entre la renta y el impuesto...*, 70-72. Hi ha valors més baixos però generalment associats a immobles amb elevats censals.

tes d'arrendament de periodicitat anual amb taxes molt elevades (amb una mitjana de 730 sous anuals). Però de totes aquestes dades, allò que realment té transcendència és el quasimonopoli que duïen a terme els artesans i drapers emprenedors en l'explotació dels batans, que sovint s'estenia també als molins fariners, amb valors i censos encara més elevats. Lògicament, només les grans famílies de la draperia podien fer front a aquestes despeses: els Cirera, els Revert o els Arbuixec d'Ontinyent; els Cerdà, els Maiques o els Olzina a Bocairent; els Abat, els Arcaina o els Martí a Alcoi; els Fenollar de Penàguila o els Oltra de Planes; els Bosch, els Calatayud, els d'Estanya, els Moltó o els Pérez de Requena de Cocentaina...,⁴⁴ eren algunes d'aquestes poderoses famílies que esdevingueren importants llinatges amb actius paraires i mercaders que estaven al capdavant no només dels molins drapers i fariners, també de l'administració de les batllies, de la recaptació de tota mena d'impostos, de la justícia local, dels consells generals...

També observem semblant estratègia de gestió i control amb els tiradors de draps, amb les almàsseres (amb preus que també sobrepassaven el miler de sous)⁴⁵ o amb les instal·lacions i activitats relacionades amb la tintoreria. La mateixa adquisició de productes per al tint, que exigia el contacte amb mercaders italians especialitzats, necessitava importants inversions, sovint també per damunt del mig miler de sous.⁴⁶ El mateix passava amb el conjunt d'instal·lacions necessàries per desenvolupar la tintoreria, allò que la documentació anomena el *casal del tint*. Algunes compravendes contestanes ens apropen al valor d'aquests immobles amb el complex instrumental que hi contenien (tines, calderes, torns per escórrer els draps, pales...): quan la poderosa família Calatayud ven el seu casal del tint (a causa de la mort dels dos tintorers de la família, l'avi, Jaume, i el pare, Genís, i perquè els fills són ja drapers i mercaders), valoren l'immoble en 1.700 sous, tot i que a sobre

44. Sobre aquests importants llinatges i els seus negocis a la draperia i més enllà d'aquesta, vegeu MIRA, *Entre la renta y el impuesto...*, 193-218; LLIBRER, *Industria textil y crecimiento regional...*, vol. I, 187-224, i les prosopografies al vol. II.

45. El Comtat era territori de gran producció oliera i, a Cocentaina, que centralitzava i distribuïa bona part d'aquesta rendible producció, entre 1470 i 1500, hem documentat almenys sis almàsseres en actiu, i totes eren propietat dels paraires i drapers emprenedors ja esmentats; també l'almàssera de Planes i la de Benimarfull. A més a més, aquestes famílies controlaven el comerç de l'oli tot contactant amb els mateixos productors, generalment camperols de les aljames musulmanes de la comarca. Sobre aquest important negoci i el paper dels drapers emprenedors, J. A. LLIBRER, «L'aljama com a espai econòmic. Mercaders i artesans mudèjars en l'àmbit contestà», *Els musulmans al Comtat*, Cocentaina, Generalitat Valenciana, 2009, 205-222.

46. Ja el 1426, quan dos tintorers contestans –Lluís Alçamora i Pere Calbo– decideixen comprar a València «pastell e altres tints», inverteixen 600 sous; el mateix any, d'altra banda, el tintorer d'Ontinyent Jaume Pannelo ha d'aportar 1.000 sous en només tres mesos per participar en una companyia per al tintatge de draps amb altres dos tintorers contestans que aportaran el treball, el casal i l'administració (APPV 24.813, 1426-X-3 i 1426-XI-26). En les adquisicions de productes per al tint localitzades a Cocentaina entre 1457-1497, la xifra més baixa és de 152 sous, i la més elevada de 2.000 sous. La mitjana és de 510 sous. Els principals operadors que compren aquests productes són de nou els paraires i drapers de l'elit contestana que estan presents en el 70% de les adquisicions LLIBRER, *Industria textil y crecimiento regional...*, vol. I, 447-448.

d'aquest hi havia un censal pel qual el futur comprador –el tintorer Pere Maroquí– havia de pagar anualment 83 sous i 4 diners;⁴⁷ d'altra banda, la viuda del tintorer contestà Francesc Graso, arrendava cada any la tintoreria del seu espòs, «ab tots los arreus en aquell necessaris», per 300 sous.⁴⁸

Al capdavall, importants inversions en capital fix –immobles, instruments–, però també circulat –matèries primeres, combustibles, productes de neteja–, i, sobretot, una capacitat i una competència tècnica només a l'abast d'alguns professionals de la tintoreria que coneixien les substàncies, les proporcions, els mètodes. Tot plegat va fer que els grans artesans emprenedors intervingueren i s'implicaren també en el tintatge dels draps mitjançant la formació de companyies que no eren sinó el fruit d'una conjunció d'interessos drapers: per una banda, els grans paraires i drapers –de les famílies abans esmentades– aportaven el capital per a l'adquisició de les matèries primeres i, a més a més, els draps que s'havien de tintar (elaborats als seus propis obradors); per altra banda, els tintorers aportaven les instal·lacions, l'instrumental i el capital humà necessari per a donar color als draps; finalment, els mateixos paraires i drapers inversors disposaven d'uns draps amb elevat índex de qualitat per distribuir-los als mercats d'aquestes comarques del sud.⁴⁹ Estem davant, per tant, de polivalents associacions de capital i treball que fomentaven el tintat per donar valor afegit al producte que havia de circular cap als mercats interiors, però que exigia de nou el concurs de l'elit drapera d'aquestes viles, dels paraires i drapers que tot i no ser professionals del tintatge n'estaven decidits a gestionar-lo, dirigir-lo i controlar-lo en benefici propi.⁵⁰

Però, on està l'origen d'aquesta poderosa elit drapera? Com comença aquesta jerarquització dins la comunitat tèxtil? Com comença la seua transcendent actuació? El coneixement profund de les operacions tècniques relacionades amb la parairia, tant abans com després del tissatge –el cardatge, l'ordissatge, batanatge, el perxatge, el tondosatge– ja deixava alguns d'aquests paraires en condicions favo-

47. APPV, 23.386, Guillem Peris, 1491-I-14.

48. APPV, 23.802, Guillem Peris, 1473-V-21.

49. Sobre el detall del funcionament i constitució d'aquestes companyies, LLIBRER, «La formación de compañías...», 66-72.

50. Per apropar-nos a les quantitats que exigien aquestes companyies, només algun exemple: per a la companyia signada entre el tintorer Pere Maroquí i el draper emprenedor Antoni Sanç, cadascú aporta 3.000 sous; al testament d'un actiu paraire contestà, Bernat Martí, trobem un veí d'Albaida, Joan Bernat, que reconeix deure-li 1.215 sous, restants de major quantitat per tints; i en una «companyia del tint» que el mateix Martí havia subscrit amb un altre draper emprenedor de la vila, Jaume Moltó, es parla d'un volum de negoci de 14.000 sous. En aquest sentit, resulta molt interessant l'ampli conjunt de deutes pel tintatge de draps que també hem localitzat als llibres del justícia local, i on molts artesans –de Cocentaina, però també d'altres viles com són Ontinyent, Bocairent, Alcoi, Planes, Penàguila o Biar– reconeixien deure a aquests paraires i drapers grans quantitats per aquestes operacions. Aquests grans paraires i drapers lògicament no tintaven draps, no sabien fer-ho, però com a administradors i gestors d'aquestes companyies –com a socis capitalistes–, els clients es dirigien a ells i, davant el justícia o el notari, confessaven els deutes. Era un altre dels punts que creava dependència entre els artesans i marcava les diferències dins el col·lectiu draper.

rables per a exercir certa posició central en tot el procés de producció, i per arribar a coordinar-lo o fins i tot controlar-lo. Només calia que s'hi afegiren una sèrie de condicions perquè aquests artesans pogueren apropiarse d'una gran part del valor econòmic que el producte final –el drap– generava. Aquestes condicions no només responen al caire emprenedor d'alguns paraires «elegits» sinó també a d'altres paràmetres força més materials, com ara el suport d'un patrimoni familiar que permetera inversions en capital fix (obradors, batans, tiradors...) i circulant (llana, oli, tints, ramat oví); també l'apropiació de rendes agràries –derivades del punt anterior– que no només asseguraven ingressos addicionals, sinó també la participació favorable en el mercat de productes agraris d'alt preu (cereals, oli, ramats); i precisament aquest contacte amb el mercat facilitava a aquests paraires l'accés a les matèries primeres tot enllaçant directament amb els productors –i sense intermediaris mercantívols–, mentre que també els facilitava el contacte directe amb possibles compradors comarcals dels seus draps.⁵¹

Les empreses d'aquests paraires es diversificaven així amb altres negocis complementaris: per una banda, la producció drapera; per una altra, la compravenda de ramats, llana, cereals, oli, vi, draps; també amb la inversió en instal·lacions (adquisició o arrendaments de molins drapers i fariners, de tintoreries, tiradors, almàsseres) i en tota mena d'immobles rurals i urbans (parcel·les, heretats, llogarets, alqueries). Al capdavant, els seus coneixements tècnics, el seu sentit emprenedor i la seua capacitat d'inversió havien fet que alguns dels paraires vilatans amb el temps gestionaren amb molta eficàcia una gran quantitat d'operacions draperes, tot reduint el temps de tot el procés amb els contactes directes i adequats amb filadores, teixidors, tintorers, per mantenir un nivell i una qualitat del producte final que s'adaptara a la demanda en creixement de l'àrea. Finalment, aquests artesans anaren deixant a poc a poc les tasques manuals per apropar-se a la dimensió gestora, coordinadora, administrativa i mercantil del cicle draper. I els escrivans i notaris de l'època ho reconeixien tot citant aquests paraires com a *drapers*, com a autèntics «mercaders de draps».⁵²

51. Els compradors eren normalment botiguers o tenders de diferents viles o ciutats d'aquestes contrades del sud del País, que els distribuïen a la menuda entre els seus veïns, sovint fent vendes de fragments de drap, com ens ho indiquen les nombroses transaccions d'algunes documentades.

52. Així no és estrany que tant el mercat de la llana com el dels mateixos draps estiguessin gairebé controlats o monopolitzats per aquests artesans i drapers emprenedors d'aquestes mateixes viles, amb la inexistència de participació d'operadors mercantils externs i aliens. Les xifres derivades de les nostres anàlisis prosopogràfiques són de nou força indicatives: de totes les compravendes de llana localitzades per al mercat local contestà entre 1470 i 1502, el 80% dels compradors, que contactaven directament amb els ramaders de la zona són paraires i drapers locals; i només hem trobat en una ocasió un mercader alié adquirint llana local. Amb relació a la venda de draps produïts a Cocentaina, les xifres són encara més cridaneres del potencial mercantil d'aquesta elit drapera: en les 219 compravendes localitzades en la mateixa cronologia, només hem trobat 54 venedors, i el 70% d'aquest grup són els paraires i drapers emprenedors ja citats, que arriben a vendre el 85% dels draps documentats. Vegeu LLIBRER, *Industria textil y crecimiento regional...*, vol. I, 354-405 i 647-662.

Però l'estratègia d'aquest grup escollit d'artesans i drapers no conclou, com ja hem dit, amb el negoci draper, va més enllà, va fins al mateix poder vilatà, fins a la mateixa comunitat, en un intent d'aconseguir l'honorabilitat de qui volia ser reconegut com a *prohom*, de qui volia adquirir prestigi davant els seus veïns. La seua participació al govern local feia que molt sovint els càrrecs principals i de més responsabilitat a aquestes viles estiguessen totalment controlats per aquesta elit drapera. L'any 1481 n'és un bon exemple: quatre paraires d'Alcoi estaven al capdavant de les seues magistratures, Bernat Martí era justícia, i Lluís Dalmau, Joan Navarro i Bartomeu Moltó eren els jurats. Aquesta situació no va ser excepcional d'aquest any ni d'aquesta vila. A Cocentaina, durant la mateixa legislatura el pare Gabriel Bosch havia estat nomenat justícia, mentre el pare Jaume Navarro i el teixidor Alfons d'Alcaràs eren jurats. L'any anterior el draper contestà Joan d'Estanya era el justícia local, mentre que a Alcoi el càrrec era ocupat pel pare Pere Alçamora. Les anàlisis prosopogràfiques ens mostren constants presències d'aquests artesans i drapers més actius als càrrecs públics, fins i tot, repetint diferents anys, cosa que ja ens remet a una autèntica estratègia d'accés al control municipal. No oblidem que l'exercici de la justícia o del govern comunal permetia aprofitar l'acció del poder en benefici de l'activitat drapera local. Només a tall de breus exemples contestans: el pare i mercader Gabriel Bosch va ser, com déiem, justícia l'any 1481, i jurat durant el 1491, 1498 i 1502, a més de mostassaf el 1493; el draper Onofre de Calatayud va ser justícia el 1500, però abans havia estat jurat (1493), i també després (1502); el draper Joan d'Estanya estigué a la juraderia els anys 1470 i 1473, i arribà a la justícia local el 1481; però sens dubte el cas més cridaner va ser el del pare i draper Joan Pérez de Requena, que va ser jurat durant les legislatures de 1485, 1488 i 1495, però abans havia estat siser el 1470, i cap de la justícia local el 1479, 1493 i 1496, és a dir, en només setze anys havia ocupat càrrecs de responsabilitat comunal almenys durant set anys.⁵³

Sobre un «districte» draper: quins productes? Per a quin mercat?

Centenars de paraires, desenes i desenes de teixidors, de tintorers, d'abaixadors, de drapers, de sastres, però també un exèrcit de filadores, ordidors, cabdellers..., tot per posar en marxa la producció de draps per abastir un cada volta més ampli mercat regional. El paper dels artesans emprenedors, com hem vist, va ser cabdal per donar a aquesta producció l'embranchida necessària per conquerir aquests mercats comarcals. D'aquests artesans naixia el cicle del drap amb l'adquisició de la llana, i també concloïa amb el tintatge i la venda directa als botiguers i consumidors d'altres comunitats. No hi ha dubte, el desenvolupament d'aquesta indústria medieval i la concreció d'aquest districte draper estan directament associats a l'acció d'aquest grup emprenedor que exercia no només la necessària coordinació de les tasques, també aportava les inversions bàsiques per a donar un gran valor afe-

53. Vegeu-ne els detalls, i d'altres casos, a LLIBRER, *Industria textil y crecimiento regional...*, vol. II, 5-335.

git als béns produïts. Un desenvolupament manufacturer que està així sota la influència del capital industrial local, i que no depèn de l'acció del capital mercantil alié a la producció, per més que molts dels artesans emprenedors dirigiren amb el temps les seues empreses cap a la *mercatura* esdevenint drapers; però no oblidaven, ni ells ni els seus descendents, que l'origen estava sempre a la producció, i més concretament a la parairia.

Parlem, per tant, d'una ampla zona comarcal que des de la darrerria del segle XIV va iniciar una especialització productiva drapera mitjançant una concentració de recursos humans i també financers, que es va materialitzar en un ampli conjunt de petits obradors o petites empreses artesanals amb limitats mitjans de producció, i un gran conjunt de personal menys especialitzat al si de moltes famílies camperoles que treballaven de forma temporal o discontinua en les tasques més senzilles. És cert que entre tots aquests treballadors i empreses hi havia diferències importants, però tot contribuïa al creixement de la manufactura drapera i al dinamisme de l'economia local. No podem oblidar, a més a més, que ens situem en un context local i comarcal lliure encara d'ordenances laborals o normativització i control corporatiu, que no apareixeran sinó ben avançat el segle XVI,⁵⁴ és a dir, ens trobem als segles XIV i XV en una mena de context inicial de «lliure empresa» que lògicament facilitava la multiplicació ràpida d'aquestes petites unitats de producció o d'aquestes humils empreses i que, al mateix temps, permetia els contactes constants entre l'esfera de la producció i l'esfera mercantil sense cap entrebanc, amb l'acció coordinadora i gestora de tot el procés per part dels grans paraires que amb el temps esdevenien drapers.

Tot plegat ens permet aplicar a aquest espai supracomarcal la denominació de *districte industrial*, en el sentit de concentració territorial d'empreses i negocis drapers que, per efecte de l'aglomeració –com explica Torras–⁵⁵ van gaudir d'avantatges que no haurien obtingut de forma aïllada: en primer lloc, amb la presència d'un important espai ramader que permetia l'abastiment regular de llana; en segon lloc, amb el recurs d'una gran quantitat de mà d'obra domèstica vilatana i rural que coneixia les tasques bàsiques de la llana; també amb la possibilitat, d'altra banda, d'aprofitar l'energia hidràulica d'uns rius aptes per al batanatge amb una política comunal de control dels espais periurbans acompanyada de la creació i gestió d'una ampla xarxa d'instal·lacions molinars (estem davant, sens dubte, d'una font de riquesa que l'artesanat vilatà va saber aprofitar); i, finalment, amb l'articulació d'un mercat consumidor en creixement a les mateixes comarques i a les veïnes, relacionat no només amb un increment demogràfic de l'àrea sinó també amb un

54. No serà fins a 1518 quan s'hi documenten les primeres referències a ordenances que regulen el treball d'artesans de la llana (en concret de paraires i teixidors, i només a la vila d'Ontinyent). En segon lloc, i molt més tard, trobem els *Capítols i Ordinacions del Offiçi de Perayres de la villa de Alcoi*, de l'any 1561 (estudiats per L. TORRÓ, *La Reial Fàbrica de Draps d'Alcoi. Ordenances gremials (segles XVI-XVIII)*, Alcoi, Ajuntament d'Alcoi, 1996). A una vila drapera tan activa com és Cocentaina no hi ha cap referència, ni directa ni indirecta, a reglamentacions laborals durant tot el segle XV i les primeres dècades del XVI.

55. TORRAS, *Fabricants sense fàbrica...*, 213-224.

augment del poder adquisitiu associat a un ascens de les rendes agràries, com ja ha estat demostrat a aquesta regió.⁵⁶

I en aquest sentit és clau recordar quins productes eren elaborats en aquestes viles manufactueres. Hom podria pensar que parlem de teixits grollers de baixa qualitat i sense respectar paràmetres de qualitat, però les fonts –tant directes com indirectes– ens remetent a draps de bona qualitat, generalment divuitens i vint-i-unens, i en menor mesura setzens;⁵⁷ és a dir, elaborats amb setze, divuit i vint-i-un centenars de fils d'ordit, la qual cosa suposava més densitat i una finor superior, però que també generava més dificultats tècniques tant als teixidors –que havien de disposar dels telers adequats–, com als professionals encarregats de l'acabat. Aquests tipus de draps, que recorden la «draperia a la francesa» activa a la ciutat de València des de la fi del segle XIV, tenien característiques que haurien permès fins i tot la seua exportació: no oblidem que els draps passaven pel procés del batanatge, tondosatge i generalment eren venuts ja tintats,⁵⁸ fet que contribuïa encara més a augmentar el nivell del teixit, el seu valor afegit i, sobretot, a assentar un estàndard de qualitat que podia distingir aquesta producció de la que podia desenvolupar-se a d'altres zones.

I per totes aquestes característiques, aquests draps arribaven a importants ciutats, com ara Xàtiva (destinació del 12% dels teixits documentats), Sueca, Vila Joiosa, Alacant, Oriola o Elx. Però també recorrien el camí cap a viles o llocs menors d'aquesta regió sud com ara Onil, Ibi, Castalla, Xixona, Biar, Sax, Elda, Petrer, Asp, Pego, Polop, Finestrat... O fins i tot eren adquirits per les comunitats musulmanes de les àrees muntanyenques a les valls de Seta, Travadell, Guadalest, Gallinera o Confrides, d'on sovint havia vingut la llana, tot configurant una mena d'intercanvi desigual. En definitiva, un mercat que estava conformat pel conjunt de les comarques del sud valencià, en directa relació amb l'articulació mercantil que la ruta València - Xàtiva - Cocentaina - vall d'Elda - Alacant - Oriola estava generant des de la darrerïa del segle XIV. Les concessions reials de successives fires i mercats a viles de l'àrea com són Cocentaina, Alacant, Oriola, Elda o Asp, no són sinó confirmacions de l'estructuració d'aquests mercats cada volta més actius.⁵⁹

Al capdavant, estem davant d'una manufactura madura i amplemment desenvolupada, amb un nivell de divisió de treball i d'especialització propi d'una economia urbana, i on es duu a terme tot el cicle complet, no només de la producció sinó també de la comercialització dels draps. Una producció també d'entitat, de qualitat

56. Vegeu MIRA, *Entre la renta y el impuesto...*, 100-116.

57. Una ullada a les transaccions on apareixen els draps d'aquests centres no deixa lloc a dubtes: el 98% eren divuitens i vint-i-unens. La xifra naix d'una mostra de 219 draps dels quals hem pogut conèixer la tipologia, produïts dins les viles de l'àrea, essencialment Cocentaina. La resta que completa el percentatge anterior són draps setzens (1,37%) i onzens (0,45%). LLIBRER, *Industria textil y crecimiento regional...*, vol. I, 300-304 i 647-663.

58. El 65% dels draps comercialitzats havien passat pel procés de la tintura, el 23,75% eren draps blancs, mentre que en un 12% dels casos la font no n'especifica el detall.

59. Sobre la concreció d'aquestes fires i mercats del sud, M. RUZAFÀ, «El mercado y la feria de Elda. Historia local y análisis de los centros de redistribución y consumo», *Alborada* 30, 1984, 33-40.

mitjana-alta, lluny de la draperia comuna inferior, i això de nou ens remet al nivell d'especialització aconseguit. Una indústria, finalment, que no es pot considerar rural si aquest terme es fa servir amb caire despectiu o per contraposar-lo al d'indústria urbana;⁶⁰ com tampoc no té cap sentit ja mantenir l'associació entre petita draperia –o draperia a petits nuclis– i draperia de baixa qualitat.

I és que en el paisatge de l'occident europeu baixmedieval un munt de petites ciutats o viles desenvolupaven una competent manufactura tèxtil amb una enorme capacitat d'adaptació als mercats regionals interiors; viles que posaven en marxa grans recursos humans i financers, i dinamitzaven els negocis, els intercanvis i una certa distribució social de la riquesa: així, com Cocentaina, Ontinyent o Alcoi, també Ascoli, Bobbio, Cantú, Cannobio, Lecco, Torno... a Itàlia, o Darnétal, Elbeuf, Louviers i molts altres *petits centres drapants* repartits per tot el territori francès, o les petites viles flamenques de Termonde, Audenarde, Alost o Menin...⁶¹ Noms gairebé desconeguts a la historiografia i que a hores d'ara reixen per l'atenció que des de fa uns pocs anys hi dediquen alguns historiadors. Possiblement els draps d'aquestes viles mai no es van vendre a les famoses fires europees, ni tampoc mai no es van carregar als vaixells per travessar la Mediterrània, però generaren una activitat productiva i mercantil que va marcar el desenvolupament de les regions interiors europees fins ben entrada l'edat moderna.

60. En aquest sentit, vegeu les consideracions sobre l'àmbit concret flamenc, però vàlides des del punt de vista programàtic, d'Y. FUJI, «Draperie urbaine et draperie rurale dans les Pays-Bas méridionaux au bas moyen âge», *Journal of Medieval History* 16, 1990, 77-97; també ARNOUX i BOTTIN, «Les acteurs d'un processus industriel...», 357-368.

61. Per a totes les viles draperes citades, G. PINTO, *Città e spazi economici nell'Italia comunale*, Bologna, Clueb, 1996, 187-200; i «I rapporti economici tra città e campagna», dins R. GRECI (ed.) *Economie urbane ed etica economica nell'Italia medievale*, Bari, Laterza, 2005, 3-73; EPSTEIN, *Libertad y crecimiento...*, 158-188; ARNOUX i BOTTIN, «Les acteurs d'un processus industriel...», 351-386; STABEL, «Décadence ou survie?...», 63-82.